

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/3--SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

N.A.Abdualiyeva	
Markaziy Osiyo o'rtta paleolit manzilgohlarining fanda o'rganilishi tarixi (I qism)	654
A.A.Nishonov	
Farg'ona vodiysida Sevinchxojaxon va Sulton Saidxon kurashi	664
A.A.Aloxunov, B.B.Jo'raqulov	
Tunkat tarixi yozma va arxeologik manbalarda	673
A.A.Nishonov	
Sevinchxojaxon xonadoni tarixi manbalarda yoritilishi	677
R.X.Akbarov	
Turkiston yevropalik aholi vakillarining davlat dumasidagi ishtiroki	681
R.X.Akbarov	
Turkiston mahalliy vakillarining davlat dumasidagi ishtiroki	685
S.V.Yo'ldoshev	
Xalq o'yinlarining tarixiy ildizlari va lokal xususiyatlari	691
A.M.Maxmudov	
XX asrning 20-30 yillarda Buxoro amirligi muhojirlari taqdiri	695
A.M.Maxmudov	
Usmon Xo'ja avlodlari qayerda?	698

ADABIYOTSHUNOSLIK

K.A.Topvoldiyev	
Use of antonyms in Russian fiction and in religious self-consciousness	701
H.K.Sabirov	
Средняя Азия в путевых заметках Ф.С.Ефремова	706
A.P.Kosimov	
Конвергенции наследия Т.Муро́да с духовным богатством национальной и мировой культуры	710
H.A.Jo'rayev, Y.I.Nishanov	
Yusuf qissasi syujetining sayyorlik omillari	715
H.M.Karimova	
Отражение времени: концепция исторического романа в литературе	718
Y.I.Nishanov	
Umuminsoniy g'oyalar ifodasida ijodiy ta'sirning o'rni	722
I.H.Doroina	
«Отражение современных социальных реалий в современной Русской литературе»	726
Э.Ф.Гиздулин	
Мотив пандемии в художественной постапокалиптической фантастике	729
X.Sharifiddinov	
Zamon qiyofalangan tarixiy roman	732
E.Ibragimova, N.Sharafutdinova	
Teonimik tushuncha ifodalovchi mifologik obrazlar	735
G.V.Abdullayeva	
Lof she'rlar poetikasi va badiiy-estetik funksiyasi	738
S.A.Xodjayev, Ch.I.Turg'unova	
O'zbek va jahon folklori namunalarida uchlik va beshlik timsollarining poetik kombinatsiyalari	745
X.A.Abdulxamidova, D.U.Jamoliddinova	
Isajon Sulton hikoyalarida peyzajning badiiy ifodalanishi	749
X.J.Jamolova	
Zullisonaynlik an'anasi va ijodiy ta'sir masalalari	752
M.M.Xamidov	
O'zbek tarixiy romanlarida qahramon talqini masalasiga doir	755
R.M.Umurzakov	
Bola obrazining nazariy muammolari	761
J.B.Sayidolimov	
"Vasiyatnoma" – kichik agiografik asar	765



UO'K: 39:796.4:930.85

XALQ O'YINLARINING TARIXIY ILDIZLARI VA LOKAL XUSUSIYATLARI

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ЛОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ИГР

HISTORICAL ROOTS AND LOCAL CHARACTERISTICS OF FOLK GAMES

Salimjon Valievich Yo'ldoshev

Farg'ona davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya

Maqolada xalq o'yinlarining kelib chiqish tarixi xo'jalik an'analari bilan bog'liq holda shakllanganligi manbalar asosida ochib berilgan. Manbalar tahlili ma'lumotlarida xalq o'yinlarining yuzaga kelish tarixi hamda evolyusiyasini o'rganish haqida so'z yuritiladi. Asrlar davomida tabiiy shart-sharoit va xo'jalik an'analardan kelib chiqqan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarida sayqallanib borgan xalq o'yinlari haqida mushohada yuritilishi milliy o'zlikni anglash hamda ma'naviy, jismoniy barkamollikni ta'minlashdagi ahamiyatini chuqurroq idrok etishga imkon beradi. O'yinlarning umumiy va lokal xususiyatlari ularning nomlanishi, qoidalari, borish jarayonlarining qiyosiy tahlili bayon qilingan.

Аннотация

В статье раскрывается, что история возникновения народных игр формировалась в связи с хозяйственными традициями, опираясь на источники. При анализе источников говорится об изучении истории и развития народных игр. Наблюдение за народными играми, формировавшимися на протяжении веков на основе природных условий и хозяйственных традиций на этапах социально-экономического развития, позволяет понять их национальную самобытность и значение в духовном развитии. Описаны общие и локальные особенности игр, их названия, правила, проведен сравнительный анализ процессов.

Abstract

The article reveals that the history of the emergence of folk games was formed in connection with economic traditions, relying on sources. In the analysis of the sources, it is said to study the history and development of folk games. Observing the folk games formed over the centuries based on natural conditions and economic traditions during the stages of socio-economic development allows to understand their national identity and their importance in spiritual development. The general and local features of the games, their names, rules are described, a comparative analysis of the processes is carried out.

Kalit so'zlar: ov o'yinlari, qo'shiq, viktorina, ko'rik tanlov, sport musobaqalari, urf-odat, an'ana-udum, xalq o'yinlari, ma'naviy meros.

Ключевые слова: охотничьи игры, песня, викторина, театрализованное представление, спортивные состязания, обычаи, традиции, народные игры, духовное наследие.

Key words: hunting games, song, quiz, pageant, sports competitions, customs, traditions, folk games, spiritual heritage.

KIRISH

Xalq o'yinlarning tarixiy ildizlari ibtidoiy odamlar turmush tarziga va hayotiga borib taqaladi. Bunday o'yinlar ov oldi mashqi vazifasini o'tab, o'sha davrga xos kichik jiddiy tadbir shaklida uyushtirilgan [1. 24-25]. Ovchilik asosida chorvachilik shakllangan, keyinchalik bu o'yinlar chorvador qabilalar orasida an'anaga aylanib qolgan. Ov o'yinlarini ruhiy va jismoniy shaylanish maqsadida bayram marosimlarida ko'tarinki kayfiyatni vujudga keltirish uchun muntazam an'anaga aylanib borganligi ilk madaniyat va san'atning rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratgan.

Markaziy Osiyo mintaqasi eng qadimgi tarixiy-etnografik va muhim ijtimoiy-iqtisodiy hududlardan hisoblanadi. Ham o'troq, ham ko'chmanchi sivilizatsiyaning eng ilg'or tajribalarini o'ziga singdirib va sintezlab olgan Markaziy Osiyo aholisi o'ziga xos original madaniyatga asos solgan. Mintaqada o'zbek, tojik, qirg'iz millati vakillari yonma-yon yashaganligi, bir-biriga yaqin xo'jalik turlari bilan shug'ullanganliklari tufayli uzoq asrlar davomida etnomadaniy jarayonlarda uyg'unlik shakllanib kelgan.

Mazkur maqolada asrlar davomida tabiiy shart-sharoit va xo'jalik an'alaridan kelib chiqqan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarida sayqallanib borgan xalq o'yinlari haqida mushohada yuritilishi milliy o'zlikni anglash hamda ma'naviy, jismoniy barkamollikni ta'minlashdagi ahamiyatini chuqurroq idrok etishga imkon beradi.

Xalq o'yinlari o'z tarkibida muayyan ritmik izchillikka asoslangan xatti- harakat, ramziy ma'no kasb etuvchi etnografik detallar, namunalar, tomoshaviylik elementlarini yaxlit holda mujassamlashtirgan sinkretik hodisadir. Xalq o'yinlari juda qadimiy va boy tarixga egadir. Ularning ildizlari insoniyat paydo bo'la boshlagan ibtidoiy davrlarga borib taqaladi

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Taniqli olim U. Qoraboev o'yin qadim zamonlardan oq insoniyatning shakllanishi va rivojlanishida muhim o'rin eallab kelganligini ijtimoiy turmush tarzi bilan bog'lab, mehnat tarjibalari bilan birga o'yin-musobaqalarga ehtiyojni keltirib chiqqanligini izohlaydi.

Inson tili rivojlanmagan bu davrda mehmon va mezmonlar o'z fikrlarini, pantomim o'yin-raqs shaklida ifodalashgan degan fikrlarni ilgari suradi[2.6-7].

O'rta Osiyoning qadimgi "samoviy otlari", o'yinlari, dostonlar, afsonalar, ertaklar va tasviriy san'at asarlari, qoyatosh suratlari mavjud va bular to'g'risida ko'plab ilmiy asarlar, ularning sharhlari yozilgan[3.4.5.6].

E.A. Arkinning fikricha, ular «azaliy o'yinchoqlar» bo'lib, tarixiy taraqqiyotning mahsuli, shuningdek, inson mehnatining qurollari va sig'iniladigan narsalar tarixining ifodasidir [7.11.].

Xalq o'yinlari haqidagi yozma ma'lumotlarni XI asrda yashagan taniqli turkiyshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan ham olish mumkin. Mazkur asarda keltirilgan ma'lumotlar xalq o'yinlarining yuzaga kelish tarixi va evolyusiyasini o'rganish imkonini beradi.

Jumladan, turkiy qavmlar orasida to'p bilan o'ynaladigan qadimiy o'yinlardan biri – "chavgon" keng rasm bo'lgan edi. "Devonu lug'otit turk" da bu o'yinga taalluqli bo'lgan quyidagi atamalar keltiriladi:

"Tanguq"—chavgon o'yinida koptokni tortilgan o'tovdan o'tkazganga beriladigan ipak kiyimlik, "tasal" - chavgon o'yini maydonida chegarani belgilab chizilgan chiziq, "tobiq" - chavgon bilan uriladigan koptok, to'p [8. 360-445].

Ma'lumotlarga qaraganda, bizning qadimiy ajdodlarimiz o'zlarining turmush tarzlaridan, xo'jalik hayotidan kelib chiqqan holda yilqichilikka va u bilan bog'liq urf-odatlariga asos solib, rivojlantirib borganlar. Hatto S.Firsovning ma'lumotlariga ko'ra, "... turkiy xalqlar islom diniga qadar otlarni ham muqaddas sanab, o'z uylari va o'tovlarining eshigi ustiga otning bosh suyaklarini ilib qo'ygan. Bu suyak oilani barcha yomon illatlardan, yovuzliklardan saqlab turgan va shu bosh suyak oldida qasamyod qilganlar. SHu o'rinda aytish joizki, xalq og'zaki ijodida, ayniqsa, ertaklarda otlar qahramonning yordamchisi sifatida talqin etiladi"[9. 110.].

1988 yil Istanbulda chop etilgan professor, doktor Bahaeddin O'gul asaridagi "Dostonlarda ot musobaqasi" bo'limida musobaqa bir jang sahnasi kabi tushuntiriladi. "Bir turk mifologiyasida Manasni mashhur qilgan narsa ot ustida kurash bo'lgan, chunki dushmanga qarshi har bir kurash jang kabi shiddatli kechgan"[10.], deb ta'kidlaydi.

Qolaversa, yozma manbalarda Markaziy Osiyo xalqlari orasida farzandlarini uch yoshidan ot minishga o'rgatishlarining o'zi bu erda chavandozlik qay darajaga ko'tarilganligini ko'rsatadi. Shuni aytish kerakki, turkiy xalqlar urf-odatlarini tadqiq etgan A.A. Divaevning qirg'izlarning aza marosimlari to'g'risidagi ma'lumotlarida ham ot bilan bog'liq urf-odatlar ko'rsatilgan [11.176.].

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, O'rta Osiyo xalqlarida ot bilan bog'liq bunday marosimlar to'g'risida tarixiy va badiiy asarlarda ham ko'p marotaba tilga olingan. Jumladan ming yillik tarixga ega Abulqosim Firdavsiy qalamiga mansub «SHohnoma» dostonida ham mazkur odat to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan [12.33,34]. Tadqiqotlar davomida tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tarixiy-retrospektiv, dala tadqiqotlari (suhbat, intervyu, kuzatuv), etnosotsiologik usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

XI asrda yashagan turkiy qavmlar orasida yong'oq bilan o'ynaladigan o'yin ham bo'lgan. Bu o'yin "Ko'chirma o'yin" deb ataladi. Mahmud Koshg'ariy ayrim qabilalar tilida bu o'yin "O'n to'rt" deb ham atalishini qayd qiladi. Olimning yozishicha, bolalar erga qo'rg'onchaga o'xshatib to'rt chiziq

TARIX

tortib, unga o'nta eshik qilishgan. Ana shu shaklga tosh yoki yong'oq tashlab o'ynaganlar. To'rt chiziq va o'nta eshik chizilganligiga ko'ra o'yin nomi "O'n to'rt" deb atalgan bo'lsa kerak.

Yong'oq o'yini hozirgi kunda ham o'zbek bolalarining kuz-qish fasllarida o'ynaydigan mavsumiy o'yinlaridan biri hisoblanadi. Nazarimizda, "Ko'chirma o'yin" aslida yumaloq tosh vositasida o'ynalgan. Keyinchalik bu predmetli o'yinda tosh o'rniga yong'oqdan foydalanish an'anasi yuzaga kelgan.

Farg'ona vodiysining Andijon viloyati Izboskan va Marhamat tumanlarida yashovchi aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik, chorvachilik, xunarmandchilik, bog'dorchilik bo'lganligi tufayli, "oq sholi – ko'k sholi", "bo'jama bola", "Ahmad-Ahmad", "kamon o'yini", "uloq va oshiq o'yinlari", "quloq cho'zma", "tortishmachoq", "tandir pish"(Izboskan tumani), "to'p-tosh", "oq terami-ko'k terak", "xola-xola", "dasta o'yini", "par tepish" (Marhamat tumani) kabilar keng tarqalgan bo'lib, "uloq", "quloq cho'zma" o'yinlari ikki tuman orasida birdek tarqalganligi aniqlandi.

Vodiyning Qirg'iston Respublikasiga tegishli bo'lgan chegaradosh Sayriqum, Nushqon, Burgandi kabi qishloqlarida o'n etti xil mashq orqali bajariladigan "pichoq o'yini", loy bilan o'ynaladigan "porsin-pars", "yong'oq", "xurmacha bog", "par tepish" kabi o'yinlar keng tarqalgan.

Farg'ona viloyati Oltiariq tumanining tojik millatiga mansub aholi yashaydigan Bo'rboliq qishlog'ida kattalar va bolalar orasida o'ynaladigan o'ttiz besh tur o'yinlar aniqlandi. Bunday o'yinlar faqat tojik millatiga mansub aholi orasida o'ynaladigan, tojikcha iboralar bilan nomlanadigan "parbozi" (par o'yini), "qushakbozi" (qum o'yini), "chimpo'shak" (chim kiydi), "qumkafanak" (qumda sudralish musobaqasi), "dandon ba qoshiq" (tishda qoshiq ushlab turish) kabi o'yinlar ajralib turadi. Bunday o'yinlarning turlari Farg'ona viloyati Marg'ilon shahrida, Bag'dod, Rishton, Quva, Besharik tumanlari, Namangan viloyatining To'raqo'rg'on, Uychi, Koson, CHust tumanlari, Qirg'iziston Respublikasi O'sh viloyati Yangi Novqat, Eski Novqat, Uchqo'rg'on aholi shaharchasi, Batkent viloyati Qadamjoy, Haydarkon aholi punkti kabilarda istiqomat qiluvchi o'zbek, tojik, qirg'iz aholisi o'rtasida keng tarqalgan[13]. Dala etnografik ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur hududlar aholisi orasida o'ynaladigan o'yinlarning 80 foizi birdek tarqalgan. Xalq o'yinlarining tarixan tarkib topishi va o'ziga xos (lokal) jihatlarining namoyon bo'lishi uzoq tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan. Xalq o'yinlari va ularning turlari haqida fikr yuritilar ekan, ko'p ming yillik tarix davomida moddiy va ma'naviy yodgorliklarning ma'lumotiga ko'ra, ular biror mifologik qarash va tasavvurlar bilan bog'liqligi ayon bo'ladi. Ayniqsa, ot hayvoni ishtirokida uyushtiriladigan o'yinlar insoniyatning ilk diniy e'tiqodlari totemizm, animizm, fetishizm tasavvurlariga borib taqalashi bilan xarakterlanadi.

XULOSA

Xalq o'yinlari ajdodlarimiz tafakkurining eng qadimgi elementlaridan biri bo'lgan ibtidoiy rituallar va marosimlarning tarkibiy qismi sifatida juda qadim zamonlarda yuzaga kelgan. Davrlar o'tishi bilan bunday marosimlar tarkibidagi o'yinlar o'zining rituallik xususiyatini yo'qotib, oddiy tomosha unsuri yoki ko'ngil ochar vositaga aylangan. Shu tufayli bolalar o'ninchog'iga o'xshagan mehnat qurollari yasala boshlagan. Bolalar o'yinining vositasi - o'yinchoqlar ana shu tariqa vujudga kelgan bo'lishi mumkin. Xalq o'yinlarining muayyan bir qismi bevosita qadimgi odamning o'z turmush tarzini badiiy talqin etish ehtiyoji tufayli bevosita mehnat qilish jarayonida shakllangan. Ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, shuningdek, qadimgi hunarmandchilik, ajdodlarimizning kundalik turmush tarzi xalq o'yinlarining kelib chiqishiga asos bo'lgan dastlabki va asosiy ijtimoiy manbalar sirasiga kiradi.

Ta'kidlash joizki, xalq o'yinlari o'z-o'zidan emas, balki ehtiyoj asosida vujudga kelgan. Ularning paydo bo'lishi va shakllanish davri turli bosqichlarda kechganligi tufayli mifologik qarashlar zahirida asoslashga urinish seziladi. Masalaning yana bir jihati shundaki, davr o'tishi bilan xalq o'yinlari kishilar hayotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ajdoddan avlodga meros bo'lib o'tishi hamda zamonga moslashib, kamol topish jarayonlari yuz bergan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қорабоев У.Ўзбек халқи байрамлари. – Т.: Шарқ, 2002.-Б.24-25.
2. ҚорабоевУ.Ўзбек халқ ўйинлари. – Т.: Санъат.2001.-Б.6-7.
3. Бернштам А.Н. Араванские наскальные изображения и Даванская (Ферганская) столица Эрши// - СЭ.1948, -№4.

4. Беленогов М.И. Ахалтекинская порода лошадей, её морфологические особенности, Автореф...докт.дисс. – М.:1957.-С.56.
5. Вяткин К.В. Культ коня у монгольских народов//СЭ.1968.-№6.
6. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар: Қадимий ва илк ўрта аср Хитой мабаларидан таржималар ва уларга шарҳлар. "Фарғона" нашриёти, 2013.-288 б.
7. Ғозиев Э.Ғ., Анарметова Ш. Ўйин назарияси.-Т.: 1995.-Б.11..
8. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк.Т.1. – Т.: 1963.-Б.360-445.
- 9.Фирсов С. Туркестан и Туркестанские породы лошадей...Т. 478.-С.110
10. Bahaeddin Ögel (prof. Dr) Dünden bu'güne: Türk Kültürünün Gelişme Çağları нашри: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. Istanbul. 1998. -786 b.
11. Диваев А.А. Известия общество. Туркестанский сборник. 1897.Т.478.-С.176.;
12. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.,1984. –Б.33, 34, 390-395, 504, 505.
13. Дала ёзувлари.2005 йил. Андижон вилояти. Избосган, Марҳамат тумани. Пойтуғ, Қўқон, Луғумбек, Пахтакор, Қорабоғиш, Марҳамат қишлоқлари.